

TIJORAT BANKLARIDA XAVFLARNI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

Murodullayeva Maftuna Shukurulla qizi

O'zbekiston Respublikasi

Bank-moliya akademiyasi magistranti

Bank tizimi iqtisodiyotning moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi asosiy institutlardan biridir. Banklar kreditlar ajratish, depozitlarni jalb qilish, to'lovlarni amalga oshirish va moliyaviy vositachilik orqali iqtisodiy o'sishga xizmat qiladi. Shu sababli banklarda yuzaga keladigan xavflarni o'z vaqtida aniqlash, baholash va kamaytirish alohida bankning emas, balki butun moliya tizimining barqarorligi uchun muhimdir.

So'nggi yillarda bank xavflari tarkibi murakkablashdi. An'anaviy kredit va likvidlik risklari bilan bir qatorda raqamli xizmatlar, kiberxavfsizlik, model risklari, ma'lumotlar sifati va masofaviy xizmatlar bilan bog'liq operatsion xavflar kuchaydi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda banklar kapitalining monandlilik koeffitsiyenti 17 foiz, LCR 194 foiz va NSFR 115 foiz bo'lgan; 2025-yil I yarim yilligida esa kapital monandliligi 17,4 foiz, NPL 3,8 foiz, LCR 195 foiz va NSFR 117 foizni tashkil etdi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy risk-menejment bank uchun faqat nazorat vositasi emas, balki strategik boshqaruv elementi hisoblanadi. Xavflarni samarali boshqarish kapitaldan oqilona foydalanish, likvidlikni saqlash, mijozlar ishonchini oshirish va bankning raqobatbardoshligini kuchaytiradi.

Tadqiqotning maqsadi tijorat banklarida xavflarni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini o'rganish hamda O'zbekiston bank sektori sharoitida ularni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsad risklarni erta aniqlash, banklarning barqarorligini oshirish va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish bilan bog'liq.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: bank xavflarining asosiy turlarini yoritish; kapital, likvidlik va kredit portfeli ko'rsatkichlarini tahlil qilish; stress-testlash, raqamli scoring, sun'iy intellekt va ichki nazorat tizimlarining ahamiyatini ko'rsatish; tijorat banklari uchun takliflar ishlab chiqish. Tadqiqotda taqqoslash, statistik tahlil, tizimli yondashuv, umumshtirish va ilmiy adabiyotlar sharhi usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot obyekti tijorat banklarida risklarni boshqarish tizimidir. Tadqiqot predmeti esa bank risklarini aniqlash, baholash, monitoring qilish va kamaytirishga xizmat qiluvchi zamonaviy usullar, texnologiyalar va ichki boshqaruv mexanizmlaridir.

BANK XAVFLARINING MAZMUNI VA ASOSIY TURLARI

Bank xavfi bank faoliyatida kutilmagan yo'qotishlar, daromadlarning kamayishi yoki kapital yetarliligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ehtimoliy holatdir. Risklarni to'liq bartaraf etish mumkin emas, lekin ularni maqbul darajada ushlab turish, baholash va boshqarish mumkin. Shu bois har bir bankda risk appetiti, limitlar, monitoring va ichki nazorat tizimi aniq belgilangan bo'lishi kerak.

Kredit riski qarz oluvchining majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmasligi ehtimoli bilan bog'liq. Uni baholashda qarz oluvchining daromadi, kredit tarixi, garov qiymati, pul oqimi va qarz yuki hisobga olinadi. Muammoli kreditlar ulushi kredit riskining asosiy indikator bo'lib, uning oshishi bank foydasi, kapitali va likvidligiga bosim yaratadi.

Likvidlik riski bankning majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish uchun yetarli likvid mablag'larga ega bo'lmashligi ehtimolini bildiradi. Operatsion risk ichki jarayonlar, xodim xatolari, texnologik nosozliklar, huquqiy muammolar yoki tashqi hodisalar natijasida yuzaga keladi. Raqamli bank xizmatlari kengaygani sari kiberxavf ham operatsion riskning eng muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda.

ZAMONAVIY RISK-MENEJMENT USULLARI

Zamonaviy bank risk-menejmenti bir nechta mexanizmlarga tayanadi. Birinchisi, erta ogohlantirish indikatorlari tizimidir. Bu tizim kredit kechikishlari, qarz oluvchining pul oqimi, depozitlar tarkibi, valyuta pozitsiyasi, likvidlik oqimlari va operatsion hodisalar bo'yicha signal beradi. Indikatorlar belgilangan chegaradan og'sa, bank oldindan choralar ko'rishi mumkin.

Ikkinchi muhim usul stress-testlashdir. Stress-test bank kapitali va likvidligi noqulay sharoitlarda qanday o'zgarishini baholaydi. Masalan, iqtisodiy o'sish sekinlashsa, foiz stavkalari oshsa yoki valyuta kursi keskin o'zgarsa, bankning zararlarni qoplash salohiyati stress-test orqali aniqlanadi. Basel standartlari banklardan kapital buferlari, likvidlik talablari va ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytirishni talab qiladi.

Uchinchi yo'nalish raqamli skoring, big data va sun'iy intellektdan foydalanishdir. Ilmiy tadqiqotlarda AI va machine learning kredit skoring, firibgarlikni aniqlash, tranzaksiyalar monitoringi, bozor va operatsion risklarni baholashda banklarga katta imkoniyat berishi qayd etiladi. Shu bilan birga, AI modellarida ma'lumotlar sifati, shaffoflik, kiberxavfsizlik va etik masalalar alohida nazorat qilinishi zarur.

To'rtinchi mexanizm riskka asoslangan ichki nazoratdir. "Uch himoya chizig'i" modeliga ko'ra, biznes bo'linmalar riskni birinchi bosqichda nazorat qiladi, risk-menejment va komplayens ikkinchi chiziq sifatida metodologiya va monitoringni olib boradi, ichki audit esa uchinchi chiziq sifatida mustaqil baholashni amalga oshiradi.

1-jadval

O'zbekiston bank sektorida risklarni boshqarish samaradorligini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar (2024–2025 yy.)

Risklarni boshqarish ko'rsatkichi	2024-yil	2025-yil I yarim yillik	Tahliliy izoh
Iqtisodiy o'sish sur'ati (YaIM)	6,5 %	7,2 %	Iqtisodiy faollikning oshishi kredit risklarini kamaytirishga xizmat qiladi.
Kapital yetarliligi ko'effitsiyenti (CAR)	17,0 %	17,4 %	Banklarning moliyaviy barqarorligi va risklarni qoplash imkoniyati yuqori.
Asosiy kapital ko'effitsiyenti (CET1)	14,1 %	14,6 %	Yuqori sifatli kapital risklarga qarshi qo'shimcha himoya yaratadi.
Muammoli kreditlar ulushi (NPL)	4,1 %	3,8 %	Kredit portfeli sifati yaxshilanayotganini ko'rsatadi.
Likvidlikni qoplash ko'effitsiyenti (LCR)	194 %	195 %	Qisqa muddatli likvidlik risklari minimal darajada.
Sof barqaror moliyalashtirish ko'effitsiyenti (NSFR)	115 %	117 %	Uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari yetarli.

Kapital rentabelligi (ROE)	10,4 %	10,8 %	Bank kapitalidan foydalanish samaradorligi oshmoqda.
Aktivlar rentabelligi (ROA)	1,9 %	2,0 %	Aktivlardan foydalanish samaradorligi yuqori darajada saqlanmoqda.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024-yil Moliyaviy barqarorlik hisoboti va 2025-yil birinchi yarim yilligi bo'yicha Moliyaviy barqarorlik hisoboti *ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.*

Jadval ma'lumotlari O'zbekiston bank sektorida risklarni boshqarish tizimining barqarorligini tavsiflaydi. Tahlil natijalariga ko'ra, 2025-yilning birinchi yarmida kapital yetarliligi (CAR) 17,4 foizni tashkil etib, banklarning ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash imkoniyati yuqori darajada saqlanayotganini ko'rsatadi. Muammoli kreditlar ulushining 3,8 foizgacha pasayishi kredit portfeli sifatining yaxshilanayotganidan dalolat beradi. Shuningdek, LCR va NSFR ko'rsatkichlarining me'yoriy talablardan ancha yuqori bo'lishi bank tizimining likvidlik risklariga nisbatan barqarorligini tasdiqlaydi. ROE va ROA ko'rsatkichlarining o'sishi esa banklar faoliyatining rentabelligi hamda moliyaviy resurslardan samarali foydalanilayotganini ko'rsatadi. Umuman olganda, keltirilgan ko'rsatkichlar banklarda zamonaviy risklarni boshqarish mexanizmlarining samarali qo'llanilayotganini va sektorning moliyaviy barqarorligi mustahkamlanayotganini ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarida xavflarni boshqarishning zamonaviy mexanizmlari bank tizimining barqarorligi, rentabelligi va mijozlar ishonchini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston bank sektorida kapital va likvidlik ko'rsatkichlari yuqori darajada saqlanmoqda, ammo kredit risklari, mikroqarzarlar, kiberxavf va raqamli model risklari doimiy nazoratni talab qiladi.

Samarali risk-menejment kredit portfeli sifati, likvidlik, kapital buferlari, stress-testlash, sun'iy intellekt asosidagi monitoring va kuchli ichki nazorat tizimlariga tayanishi kerak. Shu bois tijorat banklarida xalqaro standartlar, raqamli texnologiyalar va risk madaniyatiga asoslangan boshqaruv tizimini rivojlantirish strategik vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2024-yil uchun moliyaviy barqarorlik sharhi. – Toshkent, 2025. https://cbu.uz/uz/press_center/releases/2489240/
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2025-yil I yarim yilligi uchun moliyaviy barqarorlik sharhi. – Toshkent, 2025. <https://cbu.uz/uz/financial-stability/press-releases/3042752/>
3. Basel Committee on Banking Supervision. Core Principles for Effective Banking Supervision. – Basel: BIS, 2024.
4. Basel Committee on Banking Supervision. Digitalisation of finance: implications for banks and supervision. – Basel: BIS, 2024.
5. Milojević N., Redžepagić S. Prospects of Artificial Intelligence and Machine Learning Application in Banking Risk Management // Journal of Central Banking Theory and Practice. – 2021. – Vol. 10. – P. 41–57.
6. Zarutskaya O., Novikova L., Rudianova T., Kovalenko A. Modern Approaches to Assess Banking Risks // Scientific Opinion: Economics and Management. – 2021.

7. Zhou Z. Risk Assessment of Banks When Interest Rate Hikes // Advances in Economics, Management and Political Sciences. – 2024.
8. Qin Y. Banks and Financial Institutions: Assessment of Risk Management Strategies // Highlights in Business, Economics and Management. – 2024.
9. Kuanova L., Otegen A.N., Kenzhegulova G., Karácsony P. Artificial intelligence-based risk management for the banking sector: impact and challenges // Journal of Economic Research & Business Administration. – 2025.